

Педагоги Якутии

Тиэмэтэ:

**Т.Е.Сметанин “Саллаат сүрэбэ” кинигэтинэн электроннай
быһаарыылаах кылгас тылдыт**

(тезис)

Толордо: Парфёнова Наталия
Петровна,

Горнай улууһун Бэрдьигэстээх улуустаабы гимназиятын
саха тылын уонна литературатын учуутала

2020 с.

Кириитэ

Тыл - саныыр санааны, билиини, иэиини, о.д.а. биэрэр сэп-сэбиргэл кэриэтэ. Кэпсэтии, санаа атастаһыта, үөрэх, наука, ускуустуба, култуура ситиһиитэ – барыта тыл көмөтүнэн бэриллэр.

Аан дойдуга төрөөбүт тыла суох омук суох. Ол да иһин тыл – омук тыына, дьылҕата, сир сирэйиттэн симэлийбэт суос-соботох мэктиэтэ диибит. Ханнык баҕарар киһи хайа омук буоларын кэрэһилиир биир бэлиэтэ төрөөбүт ийэ тыла буолар.

Төрөөбүт тыл – норуот уһун кэмнэ олоҕорбут олоҕун, устуоруйатын тыыннаах кэрэһитэ. Норуот өйө-санаата, тыына, ис дууһата тылыгар баар. Төрөөбүт тыл норуот киһи аймахха биэрбит, киллэрбит кылаата буолар.

Биирдэм тыл холбоһуга бүтүннүүтэ тыл баайа буолар. Бу бүттүүн, национальнай тылга тэннээх. Ханнык баҕарар тыл баайа олох уларыыһытын батыһан куруук уларыһа-тэлэрийэ, эбиллэ-көбүрүү турар, онон бачча тыллаах диэн чопчу ыйар кыаллыбат.

Саха тылын баайа историческай да, туттуллуу да өттүнэн үгүс өрүттээх, киэн эйгэлээх. Э.К.Пекарскай тылдытын онороругар бэйэтин баҕатынан көмөлөспүт Д.Попов «Саха тыла байҕал курдук бараммат» диэн өрдөөбүтэ бэргэнник бэлиэтээбитин тылбыт бүтүннү туруга бигэргэтэр.

Саха тыла билинни түүр тылларыттан уратыта элбэх. Ол эрэри олору кытта биир төрүттээбин кэрэһилиир үгүс боччумнаах чахчы тыл хас сүрүн салаатын аайы баар.

Бу 2019 сылга айылҕаттан айдарыылаах суруйааччыбыт Тимофей Егорович Сметанин 100 сааһыгар анаан, уонна өссө бу сыл өрөгөйдөөх кыайыыбыт 75 сыла буоларынан сибээстээн, кини “Саллаат сүрэбэ” диэн хоһооннорун хомуурунньугун ааҕан, көрөн баран элбэх тыл суолтатын

чуолкайдык билбэт уонна таба өйдөөбөт эбиппит диэн санааҕа кэллибит. Оннук тылларынан элбэх суолталаах уонна биир суолталаах да буолбутун иһин мунаах дуу, умнуллан эрэр дуу тыллар буолаллар.

Тылбыт саппааһын ханатарга, Т.Е. Сметанин хоһооннорун сөпкө өйдүүргэ уонна атын да уус-уран, фольклор айымньыларын ааҕарга, тыл суолтатын чуолкайдык өйдүү үөрэнэргэ, элбэх суолталаах тыллар ис хоһооннорун ордук киэнник өйдүүргэ уонна тус-туһунан суолталарын араара үөрэнэргэ, тыл культууратын үрдэтэргэ анаан үөрэнээччилэргэ электроннай саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдыт онорорго холоннубут.

Үлэ сыала: Тимофей Сметанин “Саллаат сүрэбэ” хомуурунньугун хоһооннорунан электроннай быһаарыылаах тылдыт оноруу.

Соруктар:

- 1) Саха тылын баайын үөрэтии;
- 2) Т.Е.Сметанин хоһооннорун көрүү;
- 3) Тыл быһаарыытын биэри;
- 4) Тимофей Сметанин “Саллаат сүрэбэ” хомуурунньугар электроннай быһаарыылаах тылдыт оноруу;
- 5) Электроннай тылдыты кылаас чааһыгар туттуу.

Үлэ тоҕоһо: Т.Е.Сметанин хоһооннорун тылын баайын көрүү.

Үлэ сонуга: Электроннай сахалыы быһаарыылаах тылдыт оноруу.

Үлэ объёга: “Саллаат сүрэбиттэн” ылыллыбыт Т.Е.Сметанин хоһоонноро.

Туттуллубут ньыма:

- материалы булуу;
- хомуллубут материалы наардааһын;
- тылдыттары көрүү;
- электроннай тылдыт оноруу.

Глава II. Электроннай тылдыт оноруу

Бу 2019 сылга айылҕаттан айдарыылаах суруйааччыбыт Тимофей Егорович Сметанин 100 сааһыгар анаан, уонна өссө бу сыл өрөгөйдөөх кыайыыбыт 75 сыла буоларынан сибээстээн, кини “Саллаат сүрэбэ” диэн хоһооннорун хомуурунньугун ааҕан, көрөн баран элбэх тыл суолтатын оболор чуолкайдык билбэт уонна таба өйдөөбөт эбиттэр диэн санааба кэлбитим. Оннук тылларынан элбэх суолталаах уонна биир суолталаах да буолбутун иһин мунаах дуу, умнуллан эрэр дуу тыллар буолаллар.

Тыл саппааһын ханатарга, Т.Е. Сметанин хоһооннорун сөпкө өйдүүргэ уонна атын да уус-уран, фольклор айымньыларынан ааҕарга, тыл суолтатын чуолкайдык өйдүү үөрэнэргэ, элбэх суолталаах тыллар ис хоһооннорун ордук киэнник өйдүүргэ уонна тус-туһунан суолталарын араара үөрэнэргэ, тыл культууратын үрдэтэргэ анаан үөрэнээччилэргэ электроннай саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдыт онорорго холоннум.

2.1. Билигини ыччакка өйдөммөт тыллары көрдөөһүн, суолтатын быһаарыы

Тимофей Сметанин хоһоонноруттан ыарырҕаппыт тылларбытын булан, саха тылын быһаарыылаах тылдыттарынан туһанан тыллар суолталарын, быһаарыыларын суруйдубут. Уопсайа “Саллаат сүрэбэ” хомуурунньукка 20 хоһоон баара.

1) ”Бырастыылаһыы”

Уоруктан дьэ арахсар

Уһун аартык арылынна.

Уорук(аат тыл)- 1.Улахан хостордоох үчүгэй тэриллээх дьэ. 2. Ким эмэ олорор дьээтэ- уота, ордуута.(стр. 214)

Аартык(аат тыл)- 1. Киэң, улахан айан суола. 2.(көсп) Инники үүнэр- сайдар хайысха; үүнүү- сайдыы суола.

Сиңнэрэн дьаралытыам.

Дьаралытыам(Дьаларый; туохт.)- 1.Барый (киһи унуоҕа ыалдьарын этэллэр). 2.Киһи муннугар сытытык билин, муннун дьаралыт.

Кырыстан *сибэккилэ,*

Лабаалартан сэбирдэхтэр

Кырыстан(кырыс; аат тыл)- Сир оттоох, от силиһэ буолбут хара буордаах үрүт араҕата.

2)”Хааннаах хара баттах”

Сидьың өстөөх илиитигэр тубэһэн,

Сэймэктэммит эдэр эбит...

Сэймэктэммит(сэймэктээ; туохт.)- 1. Тугу эмэ биилээбинэн быһыта сыс, кырбастаа эбэтэр илдьи тыыт. 2.(көсп) Киһини эбэтэр тыыннаабы харса- хабыра суох сэбинэн- сэбиргэлинэн кэрдэн өлөр.

Мэндээркэй *хара харахтар*

Миигин сунту анаараллар

Мэндээркэй(мэндээр; дьүһ. т)- 1. Хамсаабакка биир кэм килэйэн көһүн. 2. Мээнэнэн унаарыччы көр.

Ол сабыллыбыт уостар аһыланнар

“Өһүөнээ!!”- диэн ыңыраллар.

Өһүөннээ(өһүөн; аат тыл)- 1. Өһүрбүтү умнубакка илдьэ сылдьан ситиһэр санаа, өһүөмчүлээһин. 2. Хас эмэ хонуктаах ааспат уһун ардах.

3)”Саллаат сүрэбэ”

Босхоң *доболоң буолтум иһин,*

Көмүскээбит көмүс көңүлүм

Босхоң(даҕ. аат)- Сүһүөхтэрэ ыалдьан, кыайан хаампат- хамсаабат буолбут; сүһүөх ыарыылаах.

4)”Үчүгэйн даа, тыннаах буолар”

Бүрүйүң остуолу набылайан,

Бүгүн биһиги күммүт!

Набылайан(набылай; туохт.)- Тиэтийимэ, холкугар түс.

Ол ааспыт түһүлгэттэн

Олоххо элбэх долгуттар

Түһүлгэттэн(түһүлгэ; аат тыл)- 1. Дьон туохха эмэ тохтоон түһүүлэммит, быстах олохсуйбут сирэ. 2. Дьон мустан тугу эмэ тэрийэн ытар сирдэрэ. 3. (көсп.) Туох эмэ событие буолар эбэтэр туох эмэ туругулар эйгэтэ.

5)”Эдэркээн добуруом”

Этэңэ олобут иэримэ дьибиттэн,

Иитиллэн үөскээбит Элиэнэ өрүстэн

Иэримэ(даб. аат)- Киһи түптээх олобу олон кэскилин оносторугар аналлаах, онуоха ситэри тэриллээх.

Кэнинэн кэхтибэт кэйгэлгэ киһирсээчи,

Кэлэр кэм кэскилэ, кэргэниң эрэлэ

Кэйгэлгэ(кэйгэллээ; туохт.)- Элбэх киһини, тыннаабы кэрээнэ суох кыдый, сэптэнэн- сэбиргэллэнэн өлөр- өһөр.

6)”Кырдык иһин кыргыс”

Уор халлаан оройугар,

Уот сарадахтар оонньообуттара

Уор(аат тыл)- 1. Улахан уохтаах кыһыры, киһи эбэтэр кыыл кыһырбыт. 2.(көсп) Туох эмэ уоҕа, күүһэ.

Сымара былыт быһыгар

Сындыыс уоттар сырсыбыттара

Сымара(даб. аат)- Киһи кыабын таһынан улахан кэлимсэ быһыылаах.

Бу дьол эркиннээх уорукпутун

Эркиннээх(эркин; аат тыл)- Дьизэ, тутуу ойбоһо, истиэнэтэ.

7)”Өстөөххө өлүү диэн”

Өлөөччү кэриэһэ, ким тыыннаах бабата,

*Кырдыабас кырыыһа, эдэр хаан **абата***

Абата(аба; аат тыл)- Улахан кыһыы, кыйаханыы; хомойон, өһүргэнэн кыйыттыы.

Өстөөбү кыдыйар

Өргөскө ыңырар.

Кыдыйар(кыдый; туохт.)- Харыстаабакка харса суох өлөртөө, кырт.

Өргөскө(өргөс; аат тыл)- 1. Муос сытыы уһуга. 2. Хайа уһуктаах үрдүк чыпчаала. 3. Кытаанах, булгуруйбат санаа.

8)”Сталин биһигини кытта”

Тумара толооттору ньүөлсүтэн,

Хайыта хаптыт

Тумара(аат тыл)- Тайба ортотугар талахтаах киэң маар сир.

Кэнчээрини биһиги кэскиллээбиппит,

Ороһуну *биһиги улаатыннарбыппыт.*

Ороһуну(ороһу; даб. тыл)- Хойутаан төрөөбүт, онон улаата илик.

Хааммытын халытаары,

Эппитин сэймэктээри

Сэймэктээри(сэймэктээ; туохт)- 1. Тугу эмэ биилээбинэн быһыта сыс, кырбастаа эбэтэр илдьи тыыт. 2.(көсп) Киһини эбэтэр тыыннаабы харса- хабыра суох сэбинэн- сэбиргэлинэн кэрдэн өлөр.

9)”Өстөөххө кырыыс”

Сыдьаай сырдык ыйбытыгар,

Сырал *маңан күммүтүгэр*

Сырал(аат тыл)- Уот итиитэ биллиитэ, суоһа кэлиитэ.

10)”Бу күннэргэ”

Алдьархайга ааңнаппыт

Амырыыннаах *кэмигэр*

Амырыыннаах(даб. аат)- Олус дьулаан, киһи салларын, чаһыйарын курдук.

Таммах уу холбоһон

Далай *буолан таһымныыр*

Далай(аат тыл)- Дириң уулаах киэң күөл, өрүс эбэтэр муора. (даб. аат) Дириң, улахан, муңура суох.(туохтуур) Илиигинэн эбэтэр тугунан эмэ туора дайбаан оһус.

Күчүмэбэй *күннэргэ*

Күчүмэбэй(даб. аат)- 1. Кытаанах, кыһалбалаах. 2. Кыаллыгаһа суох, эрэйдээх.

11)”Босхоломмут дэриэбинэ”

Сөрүө оннун да саба сир

Сирэйинэн кыайан ылар!

Сөрүө(аат тыл)- Сылгы түүтүн быа курдук хатан баран бэйэ-бэйэтигэр тигэн оңорбут билиңни коврик курдук тэлгэх.

12)”Сүрэхтэн кэпсэтии”

Чэгданы быыһынан сааскы суол

Лаглар тыа күөбүнэн чээлийэр

Чээлийэр(чээлэй; даб. аат)- Ыраас, чэгиэн, чабылхай.

Кыыспынаан илииттэн тутуһан

Бардыбыт бырааны дабайан

Бырааны(быраан; аат тыл)- Өрус, үрэх хочотун икки өттүнэн сэлэлии үрдээн турар буор эбэтэр таас үрдэллэр, хайалар.

13)”Нуучча кыыһа”

Быс хара буруолаах поездтар

Ыарахан ындыылаах бараллар

Быс(аат тыл)- 1.Тириини таңас оңосторго тупсаран анаан ыһаарар буруо; тириини оннук буруоҕа ыһаарыы. 2. Хойуу буруо.

Ындыылаах(ындыы; аат тыл)- Ат көлө ыңырыгар ууруллар, ыңырдыллар таһаҕас.

14) "Чуумпуга"

Бйраах ыар канонада

Бнчыктыыра иһиллэр

Ыар(аат тыл)- 1.Улахан ыйааһыннаах, ыйааһынынан ыарахан. 2.Киһи күүһүн ордук ылар, ордук эрэйдээх. кытаанах. 3.Киһи санаатыгар ордук ыарахан. 4.Киһи кыранан толуммат, ордук дириң, хараңа. 5.Кутталлаах, суостаах. 6.Олус ыарахан, киһи кыабын таһынан.

15) "Абааһы көрүү"

Түннүк бүтэй таһырдыа.

Төлөн сулус тыкта дуу?

Төлөн(аат тыл)- 1.Туох эмэ умайыыта, умайан уот буолан көстүүтэ. 2.Туох эмэ үрдүк күүрэнэ, уоҕа.

Кэлтэй саныы сытымьым

Кэлтэй(сыһ.)- Туох да булкааһыга суох, аңардастыы, наар.

Алып кынат түүңнү түүл

Албынныыра уустугуон

Алып(аат тыл)- Киһи санаатын сүүйэр, баһылыыр күүс.

16) "Саха нууччабын..."

Саңата суох андабайдылар.

Андабайдылар(андабай; туохт.)- Кэһиллибэт бигэ тылгын биэр.

Аат тыл	Дабааһын аат	Туохтуур	Дьуьуннуур
<i>Аартык(аат тыл)</i>	<i>Босхоң(даб. аат)</i>	<i>Дьаралытыам(Дьаларый ; туохт.)</i>	<i>Мэндээркэй(мэндэ эр; дьүһ. т)</i>
<i>Уорук(аат тыл)</i>	<i>Иэримэ(даб. аат)</i>	<i>Сэймэктэммит(сэймэк тээ; туохт)</i>	<i>Кэлтэй(сыһ.)</i>
<i>Кырыстан(кырыс; аат тыл)</i>	<i>Сымара(даб. аат)</i>	<i>Набылыйан(набылый; туохт.)</i>	
<i>Өһүөннээ(өһүөн; аат тыл)</i>	<i>Ороһуну(ороһу; даб. тыл)</i>	<i>Кэйгэлгэ(кэйгэллээ; туохт)</i>	
<i>Түһүлгэттэн(түһүлгэ; аат тыл)</i>	<i>Амырыннаах(д аб. аат)</i>	<i>Кыдыйар(кыдый; туохт.)</i>	
<i>Уор(аат тыл)</i>	<i>Күчүмэбэй(даб. аат)</i>	<i>Сэймэктээри(сэймэктээ ; туохт)</i>	
<i>Эркиннээх(эркин; аат тыл)</i>	<i>Чээлийэр(чээлэй; даб. аат)</i>	<i>Андабайдылар(андабай; туохт.)</i>	
<i>Абата(аба; аат тыл)</i>			
<i>Өргөскө(өргөс; аат тыл)</i>			
<i>Тумара(аат тыл)</i>			
<i>Сырал(аат тыл)</i>			
<i>Далай(аат тыл)</i>			
<i>Сөрүө (аат тыл)</i>			
<i>Бырааны(быраан; аат тыл)</i>			
<i>Быс(аат тыл)</i>			
<i>Ындылаах(ынды; аат тыл)</i>			
<i>Ыар(аат тыл)</i>			
<i>Төлөн(аат тыл)</i>			
<i>Алып(аат тыл)</i>			
<i>Содуомнаах(содуом ; аат тыл)</i>			

2.3. Электроннай тылдыты кылаас чааыгар туттуу (апробация)

Электроннай тылдышпыт сүрүн соруга– оџолорго Т.Е.Сметанин «Саллаат сүрѣѣ» хомууруннугун билиһиннэри. Ол курдук, биһиги электроннай тылдышпыттын 10 кылаас оџолоругар «Т.Е.Сметанин 100 сылыгар» аналлаах кылаас чааһыгар тутуннубут.

Кылаас чааһын саџаланытыгар оџолорго 4 ыйытыны биэрдибит.

Ыйытылар

1. Тимофей Сметанин ханна төрөөбүтэй?
2. Т.Е.Сметанин «Саллаат сүрѣѣ» хомууруннугун аахпытын дуо?
3. Т.Е.Сметанин сэрии сылларыгар тугунан биллибитэй?
4. «Саллаат сүрѣѣ» хомууруннукка хас хоһоон киирэрий?

Оџолор хоруйдара хомойуох иһин намыһах таһымы көрдөрдө.

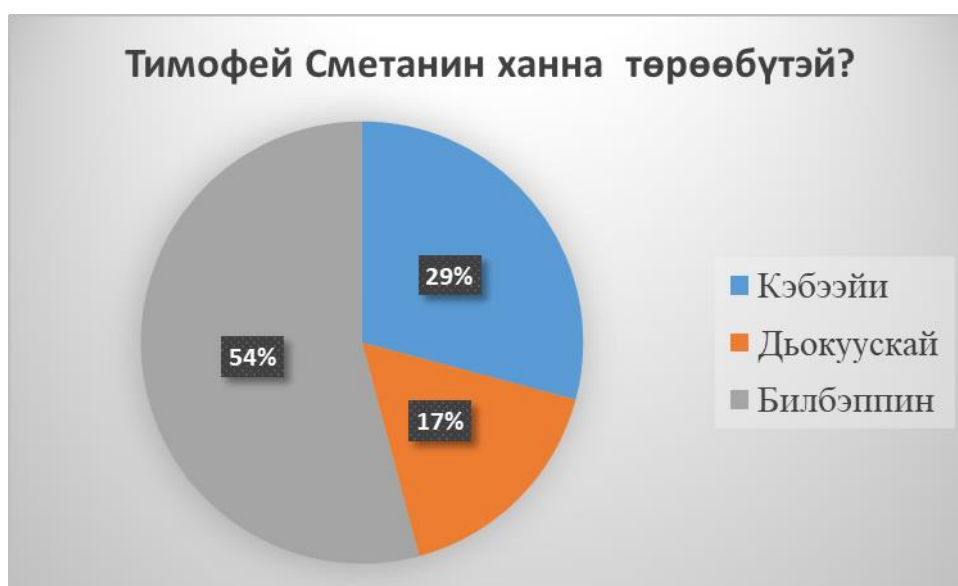

Рис.1. «Тимофей Сметанин ханна төрөөбүтэй?» хоруйга эшпиэттэр

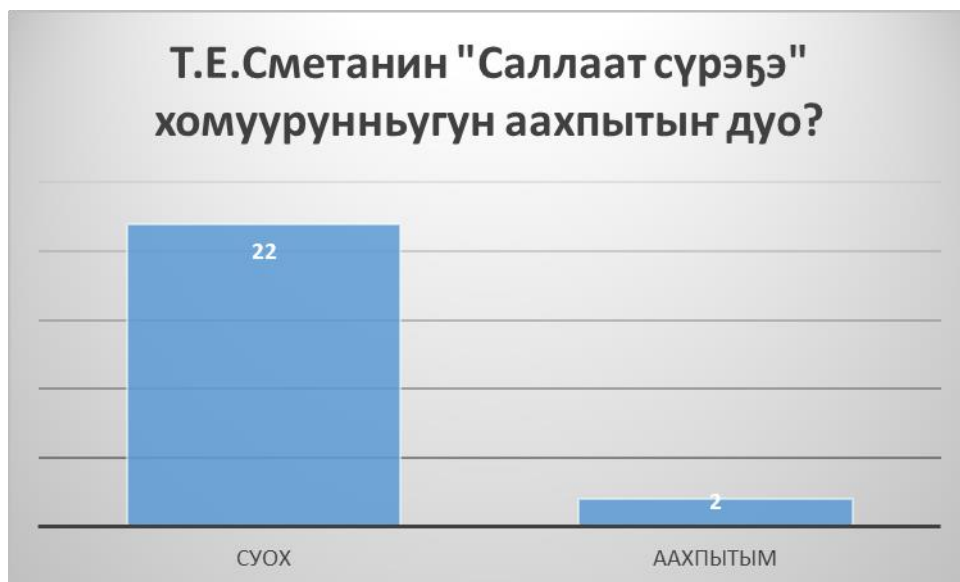

Рис.2. “Т.Е.Сметанин «Саллаат сүрэмэ» хомуурунньугун аахпытын дуо?” хоруйга эппиэт.

Кылааһым оҕолоруттан хомойуох иһин ким даҕаны “Саллаат сүрэмэ” хомуурунньугу ааҕа илик эбит.

Рис. 3. “Т.Е.Сметанин сэрии сылларыгар тугунан биллибитэй?” диэн хоруй эппиэттэрэ.

Тимофей Егорович Сметанин биллиилээх снайпер буола сылдыбытын кылааспыттан аҕыйах оҕо билэр эбит.

Тылдытым көрдөрүүтүн бэрэбиэркэлээри Т.Е.Сметанин 100 сааһыгар аналлаах кылаас чааһын иннинэ уонна кэннинэ эмиэ 3 боппурус биэрдим:

- 1) Бу тыллар суолталарын быһаар (Аартык, дьарылатыа, кырыстан)
- 2) Бу тыллар сана чаастарын быһаар (Сэймэктэммит, мэндээркэй, өһүөннээ)
- 3) Бу хоһооннортон «Саллаат сүрүбэ» хомуурунньукка киирбит хоһооннору тал (**Бырастыылаһыы**, Өрүөл кэриэһэ, Кэс тыл, **Хааннаах хара баттах**)

Бу тылдышпын көрдөрө иликпинэ кылаас оҕолоро тыллар суолталарын соччо билбэттэр эбит, онтон тылдышпын туһаммыттарын кэннэ билиилэрэ биллэ элбээтэ.

Оҕолор тыллар сана чаастарын быһаарарга наһаа ыарырҕаппаттар эбит, тылдыты көрдөрө иликпинэ элбэх оҕо сөптөөх эппиэти биэрдэ.

«Саллаат сүрэбэ» хомурунньугу ааҕа илик буоланнар, ханнык хоһоон киирэрин тута билбэттэр. Онтон тылдыппын көрөн бараннар билэр буоллулар.

Түмүк

Тыл - саныыр санааны, билиини, иэиини, о.д.а. биэрэр сэп-сэбиргэл кэриэтэ. Кэпсэтии, санаа атастаһыта, үөрэх, наука, ускуустуба, култуура ситиһиитэ – барыта тыл көмөтүнэн бэриллэр.

Аан дойдуга төрөөбүт тыла суох омук суох. Ол да иһин тыл – омук тыына, дьылҕата, сир сирэйиттэн симэлийбэт суос-соҕотох мэктиэтэ диибит. Ханнык баҕарар киһи хайа омук буоларын кэрэһилиир биир бэлиэтэ төрөөбүт ийэ тыла буолар.

Төрөөбүт тыл – норуот уһун кэмнэ олорбут олоһун, устуоруйатын тыыннаах кэрэһитэ. Норуот өйө-санаата, тыына, ис дууһата тылыгар баар. Төрөөбүт тыл норуот киһи аймахха биэрбит, киллэрбит кылаата буолар.

Биирдэм тыл холбоһуга бүтүннүүтэ тыл баайа буолар. Бу бүттүүн, национальнай тылга тэннээх. Ханнык баҕарар тыл баайа олох уларыһытын батыһан куруук уларыһа-тэлэрийэ, эбиллэ-көбүрүү турар, онон бачча тыллаах диэн чопчу ыйар кыаллыбат. Саха тылын баайа историческай да, туттуллуу да өттүнэн үгүс өрүттээх, киэн эйгэлээх. Э.К.Пекарскай тылдытын онороругар бэйэтин баҕатынан көмөлөспүт Д.Попов «Саха тыла байҕал курдук бараммат» диэн өрдөөбүтэ бэргэнник бэлиэтээбитин тылбыт бүтүннү туруга бигэргэтэр.

Урут саха тыла кэпсэтии уонна фольклор эрэ тыла буолара. 1922 сылга С.А.Новгородов алпаабыт олохтоон, сахалыы үөрэхтээһин тарҕаммытын кэннэ, уус-уран литература, сурук-бичик, бэчээт, араадыһа, үөрэх, наука, дьыала-куола тыла буолла.

Билигин саха тыла литературнай тыл диэн ааттанар. Сахалыы уус-уран литература бастың айымньылары омук сиригэр тийэ билиннилэр, холобур, «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхо, «Сааскы кэм» роман уо.д.а. Билигин бу тыл туттуллар эйгэтэ лаппа кэнээтэ.

1992 сылтан ыла саха тыла республика иһигэр нуучча тылын кытта сэргэ государственной тыл диэн анал туругу ылла. Ол аата олох бары эйгэтигэр нуучча тылын кытта тэннэ туттуллар бырааптаах буолла. Үүнэр ыччат билиини-көрүүнү төрөөбүт тылынан ылынар, сахалыы өйгө-санааҕа үөрэнэр кыахтанна.

Тимофей Егорович Сметанин хоһооннорун ордук үчүгэйдик өйдүүр уонна сыаналыыр буоллуннар диэн бу тылдыт оцобулунна. Кини ылбаҕайдык хохуйбут Аҕа дойду сэриитин туһунан хоһоонноро киһи дууһатын таарыйалларын биллиннэр.

Электроннай тылдытым оҕолорго туһалаабын биһиги кылаас чааһын ытан чинэттибит. Ол курдук, 10 кылаас оҕолоругар Т.Е.Сметанин 100 сылыгар аналлаах кылаас чааһын иннинэ уонна кэннинэ 3 ыйытыны биэрдибит. Кылаас чааһын кэнниттэн оҕолор тылларын баайа кэнээбитин дакаастатыбыт.